

**FORMATION OF COGNITIVE ACTIVITY
IN CHILDREN OF OLDER PRESCHOOL AGE**

**ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ
В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Tetiana Ponomarenko¹

Oksana Kuzina²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-297-5-35>

Abstract. The research determines the importance of the stage of preschool childhood as a unique period of personality development. The significance of the formation of the cognitive activity of older preschool children is outlined as an important personality quality, which is a necessary condition for the effective formation of vital competencies of each child, outlined by the State Standard of Preschool Education (2021). *The purpose* of the research and its tasks have been developed, which determines the logic of the structure of the presentation of the results of research activities. Approaches to clarifying the essence of the important research concepts "activity", "cognitive activity" and its fundamental concept "cognitive activity of preschool children" are characterized. The correlation between the basic concept of "cognitive activity of preschool children" and such categories as "cognitive need", "curiosity", "inquisitiveness", "cognitive interest", etc. was revealed. The content of a number of studies is outlined, which highlight certain aspects of the problem of the formation of cognitive activity in preschool children. Traditional and new media, the latest educational technologies, in particular the immersive technology of Augmented Reality (AR) and Virtual Reality (VR) are defined as the main means of effective formation of researched quality in the conditions of a preschool education institution. The criteria for the development of children's cognitive activity are outlined. In accordance with the criteria for the

---

¹ Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor of the Chair of Preschool Education,
Faculty of Pedagogical Education of Borys Hrinchenko Kyiv University, Ukraine

² Postgraduate Student of the Chair of Preschool Education,
Faculty of Pedagogical Education of Borys Hrinchenko Kyiv University, Ukraine

development of the cognitive activity of older preschool children, indicators of the development of the specified activity were determined: emotional and motivational criterion with indicators: emotional manifestations in the process of assimilation of experience within the educational direction of the State Standard of Preschool Education (2021) "Child in the Natural Environment" and motives for acquiring the specified experience; cognitive-activity criterion with indicators: knowledge, abilities, skills that determine the effectiveness of the process and result of various types of activities within the educational direction "Child in the natural environment"; personal-will criterion, which is evidenced by the formation of personal-will qualities of children (courage, perseverance, determination, independence, patience, self-control, purposefulness, endurance, initiative, courage, energy, etc.) in gaining experience within the educational direction of the State Standard of Preschool Education (2021) "A child in the natural environment".

1. Вступ

Сучасний підхід до здійснення освітнього процесу в закладі дошкільної освіти ґрунтується на усвідомленні важливості дошкільного віку як унікального періоду розвитку особистості. Нинішня вітчизняна дошкільна освіта функціонує в особливих умовах глобалізації та інформатизації суспільства. Тож фахівцям дошкільної освіти необхідно здійснювати такий психолого-педагогічний супровід виховання й розвитку дітей дошкільного віку, використання якого зумовить становлення особистості здатної адекватно сприймати, аналізувати, об'єктивно оцінювати різноманітну інформацію стосовно сучасного довкілля (природного, соціального, предметного тощо), бути творчою, комунікативною, здатною до критичного мислення, спроможною до успішної життєдіяльності, конкурентоспроможною, ефективною, конструктивною в різних видах діяльності в умовах швидко змінюваного, турбулентного соціуму. Становлення означених якостей особистості безпосередньо залежить від рівня розвитку її пізнавальної активності.

У Державному стандарті дошкільної освіти (2021 р.) [2] визначається, що пізнавальна активність слугує обов'язковою умовою ефективного формування вищезначених якостей та життєво важливих компетентностей дитини. Так, становлення рухової, здоров'язбережувальної компетентностей здійснюється на засадах активної рухової

діяльності, активності в набуванні знань про розпорядок дня, щоденні гігієнічні, загартувальні процедури; практичного досвіду створення вдома сприятливого здоров'язбережувального середовища, безпечної поведінки вдома, на вулиці, громадських місцях тощо.

Актуалізація пізнавальної активності зумовлює формування природничо-екологічної компетентності дитини, її здатності до доцільної поведінки в різних життєвих ситуаціях, що ґрунтується на емоційно-ціннісному ставленні до природи, знаннях її законів та формується в просторі пізнавальної, дослідницької, трудової, ігрової діяльності. Також сприяє загостренню пізнавального інтересу до природи рідного краю, соціального довкілля, близького оточення, цікавості до об'єктів і явищ планети Земля і видимих об'єктів Космосу. Зумовлює готовність до діяльності, що забезпечує пізнання природи й формування навичок доцільної поведінки.

Актуальність проблеми дослідження зумовила його мету й завдання.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці ефективності педагогічного супроводу формування пізнавальної активності в дітей шостого року життя засобами медіа.

Завданнями дослідження є такі:

1. Дослідити теоретико-методичні засади формування пізнавальної активності в дітей старшого дошкільного віку.
2. Розробити критерії, показники й схарактеризувати рівні розвитку пізнавальної активності в дітей старшого дошкільного віку.
3. Визначити й обґрунтувати педагогічний супровід ефективного формування пізнавальної активності в дітей старшого дошкільного віку на засадах медіа.
4. Експериментально перевірити ефективність педагогічного супроводу формування пізнавальної активності в дітей старшого дошкільного віку на засадах медіа.

2. Теоретико-методологічні, методичні засади досліджуваної проблеми

З метою уточнення сутності основного поняття нашого дослідження «пізнавальна активність дітей дошкільного віку» схарактеризовано декілька наукових підходів до розуміння та тлумачення сутності дефініцій «активність», «пізнавальна активність».

Доведено, що активність – поняття широке й багатовимірне. Як риса особистості активність постійно змінюється, що ускладнює її характеристику. За формулюванням, наведеному у філософському словнику, активність – одна з характерних рис способу життєдіяльності соціального суб'єкта, що відображає рівень спрямованості його здібностей, знань, навичок, прагнень, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію загальних потреб, інтересів, цілей, ідеалів [27].

У психологічному словнику [29] сутність терміну «активність» визначається як ознака психіки – всезагальна характеристика істот, власне динаміка живих істот, як джерело підтримки ними життєво значущих зв'язків з довкіллям; б) як властивість темпераменту, що визначається силою, з якою людина впливає на ситуацію й долає перешкоди на шляху до поставленої мети.

У педагогічному словнику [18] зміст поняття «активність» трактується як якість особистості, властивість, що проявляється в енергійній, інтенсивній діяльності людини, в роботі, навчанні, громадському житті, різних видах мистецтва, в іграх тощо.

У працях німецьких філософів (Г. Гегель, І. Кант, І. Фіхте, В. Шеллінг та ін.) визначення природи активності людини полягає в само-розвитку, тобто пізнанні власної сутності, що є активною людською діяльністю. В роботах сучасних філософів (С. Вишневський [23], В. Огнев'юк) активність виражається в постійному русі матерії, розвитку думки тощо. При цьому слід відзначити, що окреслення сутності поняття «активність» давніми й сучасними філософами суголосне зі змістом визначень означеної дефініції в дослідженнях сучасних психологів і педагогів. Так, в роботах ряду психологів, зокрема Д. Ельконіна, вказується, що активність суб'єкта виступає як єдина система суспільно предметної діяльності, що включає як зовнішню, матеріальну, так і внутрішню, психічну діяльність.

На засадах вищезначеного сутність поняття «активність» визначаємо як характеристику готовності суб'єкта до інтенсивної діяльності, що проявляється в бажанні змін, ініціативності, самостійності тощо.

У роботах стародавніх філософів Сократа, Аристотеля підкреслюється необхідність розглядати пізнавальну активність не як пасивне споглядання дійсності, а як процес активної продуктивної діяльності [1].

Згідно визначень у психологічному словнику [21], «активність пізнавальна» – це вид психічної активності людини, що проявляється у формах мимовільної уваги, цікавості, допитливості, творчості.

В енциклопедії освіти [9] пізнавальна активність трактується як риса особистості, яка виявляється в її ставленні до процесу пізнання, що передбачає стан готовності, прагнення до самостійної пізнавальної діяльності, спрямованої на оволодіння індивідом соціальним досвідом, накопиченими людством знаннями, способами діяльності.

В педагогічній спадщині І. Гербарта, Ж.-Ж. Руссо [22] пізнавальна активність розглядається як стимул для повного, самостійного, вільного розкриття проявів особистості в пізнанні довкілля.

У працях Г. Костюка [10] пізнавальна активність дитини дошкільного віку (психологічний аспект) розглядається як активна діяльність суб'єкта, характерною ознакою якого є дійове ставлення самої дитини до середовища.

Часто пізнавальна активність науковцями (Т. Ткачук) [24] позначається як «інтелектуальна активність» або як мислительна діяльність, що розгортається у своєрідних умовах і є інтегральною властивістю деякої гіпотетичної системи, основними компонентами якої є інтелектуальні (загальні розумові здібності) та неінтелектуальні (насамперед, мотиваційні) фактори розумового розвитку дітей дошкільного віку.

На засадах результатів аналізу вищезазначеної довідникової літератури, давніх і сучасних напрацювань у галузі філософії, психолого-педагогічних суджень, наукових положень, ряду досліджень з'являється можливість констатувати, що визначення сутності дефініції «пізнавальна активність» змінюється в залежності від контексту думок, позицій, концепцій авторів й дозволяє визначити зміст поняття «пізнавальна активність» як якість особистості, що характеризується спрямованістю досягати позитивного результату в набуванні життєвого досвіду, проявляється в потребі новизни вражень, знань, умінь, навичок, способів діяльності, в умінні визначати цілі, завдання та їх вирішувати, виявляти вольові зусилля, наполегливість, здатність критично мислити тощо.

У психолого-педагогічній літературі трактування «пізнавальна активність дітей дошкільного віку» є досить різноплановим. Аналіз поглядів різних учених переконує, що пізнавальна активність передбачає прагнення та вміння діяти самостійно.

Так, сутність основного поняття нашого дослідження визначається таким чином: якісна ознака діяльності дитини дошкільного віку, властивість особистості, стан її готовності до пізнавальної діяльності (С. Ладивір) [13]; діяльність, що породжує та забезпечує функціонування пізнавального інтересу, який є емоційно-забарвленим виявом потреб дитини (Т. Гризик) [7]; якість особистості, яка зумовлює пізнавальні потреби дитини у різних видах її діяльності (навчання, гри, праці тощо) на всіх етапах дошкільного дитинства (Л. Проколієнко) [19]; активність, у процесі якої дитина вчиться пізнавати навколишній світ (О. Проскура) [20]; власна активна діяльність дитини в оволодінні знаннями (В. Лозова) [15]; якість діяльності, в якій виявляється особистість з її ставленням до змісту, характеру діяльності та прагненням мобілізувати свої етично-вольові зусилля на досягнення освітньо-пізнавальних цілей (Л. Маркіна) [16].

Узагальнюючи трактування науковцями поняття «пізнавальна активність дітей дошкільного віку» ми визначаємо сутність означеного поняття таким чином: пізнавальна активність дітей дошкільного віку – це якість особистості, яка формується, розвивається на засадах актуалізації їх пізнавальної потреби в різних видах діяльності; зумовлює успішне засвоєння дітьми досвіду, накопиченого людством, й спрямована на ефективне досягнення цілей будь-якої діяльності за умови актуалізації емоційно-вольових, інтелектуальних, фізичних можливостей. Сутність основного поняття нашого дослідження «пізнавальна активність дітей дошкільного віку» становить сукупність її компонентів: емоційно-мотиваційного, когнітивно-діяльнісного, особистісно-вольового.

Джерелом пізнавальної активності дітей дошкільного віку є пізнавальна потреба, яка зумовлює становлення цілісного уявлення дитини про довкілля (природне, предметне, соціальне тощо) й характеризується наявною пізнавальною орієнтацією дитини на пізнання, її ентузіазмом, зацікавленістю, самостійністю та унікальністю. Пізнавальна потреба визначається мотивом актуалізації зацікавленості й допитливості.

У дослідженнях Т. Ткачук [24], І. Товкач [12]) сутність понять «цікавість» і «допитливість» часто ототожнюються й визначають як підготовчий рівень у формуванні пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку.

Основаючись на вищеозначеному, ми розглядаємо зміст дефініції «цікавість» як початковий етап вибіркового ставлення дитини до предметів, об'єктів, процесів, зумовлений, скоріше за все, зовнішніми обставинами несподіваного характеру, які привертають увагу дитини й являються чинником проявів пізнавального інтересу та основоположним етапом у формуванні пізнавальної активності. При цьому цікавість слугує стимулом проявів допитливості дитини.

Щоб зрозуміти сутність поняття «допитливість» звернемось до педагогічного словника [18], в якому допитливість визначається як риса характеру особистості, що проявляється в прагненні до об'єму та глибини знань про навколишній світ і саму себе. З психологічної точки зору ми розглядаємо допитливість як властивість характеру особистості, яка виявляється в її постійному прагненні до більш глибокого розуміння суті подій, явищ, процесів навколишнього світу.

Доведено, що пізнавальна активність мотивується внутрішніми пізнавальними інтересами. Пізнавальний інтерес ми розглядаємо як важливу психічну особливість дитини, яка сприяє спрямованості актуалізації певних психічних процесів у певному напрямку, як вибіркоче емоційно-пізнавальне ставлення дитини до предметів, явищ, подій, процесів довкілля, а також до різних видів людської діяльності. Тож пізнавальний інтерес є вагомою складовою пізнавальної активності.

Науковцями вивчались умови розвитку пізнавальної активності в дошкільному віці (Т. Дуткевич) [8]; особливості формування пізнавальної активності в дітей старшого дошкільного віку (О. Брежнева) [4]; особливості формування творчої самостійності в дітей старшого дошкільного віку в процесі пізнавальної діяльності (В. Волинець, К. Волинець) [6]; особливості розвитку пізнавальної активності в дітей дошкільного віку у спілкуванні з вихователем (Т. Ткачук) [24]; особливості розвитку пізнавальних здібностей дітей старшого дошкільного віку засобами ігрових психотехнік (Т. Ульяніна) [25]; індивідуальні особливості пізнавальної активності старших дошкільників (І. Товкач) [12]; особливості стимулювання пізнавальної активності дітей у дитячому садку (Б. Мухацька) [17].

У дослідженні О. Брежневої [4] виокремлено етапи формування пізнавальної активності: перший етап – виникнення інтересу до пізнання на основі емоцій, почуттів, які є сильним мотивом до пізнання, допит-

ливості; другий етап пов'язаний із впливом активності на вольовий і змістовий компоненти пізнавальної активності; на третьому етапі відбувається вдосконалення пізнавальної активності, вольових якостей дитини – наполегливості, ініціативності тощо.

Засобами підвищення пізнавальної активності дітей дослідниця визначає предметно-просторове середовище, інтегровані заняття, самостійну діяльність дітей. Доводить, що ефективність підвищення рівня їх пізнавальної активності забезпечується поєднанням ігрових та неігрових методів, використанням завдань проблемного характеру тощо.

Т. Улькіна [25] основними формами прояву пізнавальної активності визначає продуктивність, гнучкість, оригінальність мислення, продуктивне запам'ятовування матеріалу, ступінь самостійності в пізнавальній діяльності тощо. Доводить, що ефективним засобом розвитку пізнавальних здібностей у дітей старшого дошкільного віку є застосування різноманітних за змістом, спрямованістю ігрових психотехнік (комп'ютерних, дидактичних, змагальних, імітаційних, релаксаційних, рольових тощо) та засобів (зі знаряддям, без знаряддя тощо).

Т. Ткачук [24], розкриваючи змістовне наповнення поняття «пізнавальна активність дітей дошкільного віку», характеризує означену активність як ініціативну діяльність, прояв допитливості. Важливим засобом формування досліджуваної якості визначає спілкування дітей з дорослими. Доводить, що серед стилів спілкування вихователя з дітьми застосування саме демократичного стилю зумовлює найефективніший вплив на становлення пізнавальної активності дітей дошкільного віку.

Результати аналізу особливостей формування пізнавальної активності в дітей дошкільного віку дозволяють констатувати, що для становлення досліджуваної якості в умовах освітнього процесу закладу дошкільної освіти застосовуються різні педагогічні технології, методи, прийоми, засоби. Вагому частку серед цього різноманіття займають засоби медіа.

Доведено, що використання технологій з використанням різноманіття засобів медіа в умовах дитячого садка дає педагогу змогу постійно взаємодіяти, спілкуватися з дітьми; зумовлює ефективне засвоєння дітьми знаннево-діяльнісного досвіду на доступному для них рівні; підвищувати ефективність сприйняття, засвоєння досвіду за рахунок наочності матеріалу; здійснювати інтерактивні взаємозв'язки,

використовуючи різноманітну інформацію (текстову, аудіовізуальну, графічну тощо), а також дозволить вихователям успішно активізувати різні види діяльності дітей, розвивати в дітей цікавість, допитливість, пізнавальні інтереси, пізнавальну діяльність, пізнавальну активність.

У зв'язку з визнанням ефективності впливу засобів медіа на становлення особистості, постійною появою різноманіття нових медіа в сучасному соціальному, освітньому просторах, а також їхньою всепроникливістю в життя не тільки дітей дошкільного, а й дітей раннього віку, нами визначено формування пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти саме на засадах гармонійного застосування традиційних та новітніх засобів медіа.

При цьому, враховуючи те, що особливостям впливу традиційних засобів медіа на розвиток дітей дошкільного віку приділялася певна увага в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних науковців, а вплив новітніх медіа на становлення особистості дитини ще тільки починає вивчатися, саме особливостям упровадження сучасних медіа в освітній процес закладу дошкільної освіти буде приділятися особлива увага в межах нашого дослідження.

На засадах вищеозначеного виникає нагальна необхідність вивчення формування пізнавальної активності на засадах врахування того, що новітні медіа, які використовуються в освітньому процесі закладів дошкільної освіти, характеризуються мультимедійністю (дивитись, читати, гратись тощо); мультимедійністю (на будь-якому пристрої); інтерактивністю (брати участь, ділитись, створювати контент тощо); соціалізацією (відчувати себе членом спільноти); персоналізацією (налаштувати під власні потреби). Медіа зумовлюють наочність освітнього процесу, й як наслідок, за рахунок впливу на всі органи чуття дитини, активізують її сприйняття та запам'ятовування матеріалу, сприяють створенню умов для індивідуального підходу до кожної дитини в процесі її пізнавальної діяльності, формуванню в неї умінь, навичок, способів діяльності щодо використання новітніх засобів медіа для вирішення певних завдань.

В контексті нашого дослідження виникає необхідність врахування того, що використання новітніх засобів медіа в життєдіяльності дітей дошкільного віку сприяє проявам самостійності, творчості, можливості реалізувати творчі потреби, які є джерелом пізнавальної активності.

В нашому дослідженні також є необхідність звертати особливу увагу на важливість використання новітніх засобів медіа в умовах закладу дошкільної освіти й застосування нових освітніх технологій, зокрема імерсивної технології доповненої (Augmented Reality, AR) та віртуальної реальності (Virtual Reality, VR). При цьому основними девайсами віртуальної реальності визначаються спеціальні шоломи, окуляри, рукавиці. Віртуальна реальність допомагає глибше зануритись у вивченні певної теми (наприклад, Космос), здійснювати різноманітні досліди, що є безпечним для дитини й довкілля, здійснювати подорожі в музеї, в інші історичні епохи, вивчати певний об'єкт від зовнішньої оболонки до внутрішньої (наприклад, планети Земля). За допомогою віртуальної реальності, поглиблюються знання, посилюються пізнавальні потреби та інтереси, котрі є основою пізнавальної активності.

Слід зазначити, що упровадження доповненої реальності можливе завдяки використанню сучасних девайсів (смартфону, планшету тощо). Наприклад, за їх допомогою можна побудувати маршрут від домівки до дитячого садка на засадах Googlemaps, доповнивши реальність фотографіями найближчих об'єктів, розташованих уздовж маршруту, з візуалізацією вулиць, ландшафту, супутникової панорами місцевості, фіксацією місцеперебування дитини тощо.

3. Визначення критеріїв та показників розвитку досліджуваної якості

На засадах аналізу результатів теоретико-методичних основ дослідження розроблено безпосередні критерії та показники сформованості пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку й обґрунтовано необхідність, правомірність їх використання для визначення рівня та особливостей розвитку досліджуваної якості.

Критерій – це ознака, на засадах якої проводиться оцінка, визначення або класифікація чого-небудь. Тож ми визначаємо сутність поняття «критерій» як основу для констатації змін у рівні розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку, дотримуючись позиції стосовно того, що рівень сформованості пізнавальної активності доцільно визначати на засадах трьох критеріїв, які суголосні з компонентами пізнавальної активності й у сукупності свідчать про змістове наповнення, структурний склад основного поняття нашого дослідження – «пізна-

вальна активність дітей дошкільного віку». Кожний критерій характеризується за допомогою сукупності показників. Критерії й показники співвідносяться як загальне та часткове, конкретне.

Т. Качук [24] виділяє такі загальні критерії розвитку пізнавальної активності дітей дошкільного віку: ініціативність (чи виявляє дитина прагнення до здійснення пошуку невідомого та вольове зусилля, наполегливість); самостійність (чи потрібна дитині допомога в пізнанні, чи вона самостійна, кількість самостійних дій у процесі розв'язання завдань); тривалість активності в часі, кількість відволікань, їх спрямованість; допитливість; зацікавленість; увага; емоційне ставлення (здивування, стурбованість); дії, спрямовані на краще з'ясування будови предмета, розуміння його функціонального призначення; ставлення до результатів своєї діяльності; наявність прагнення отримати нові знання; прагнення відповідати з власної ініціативи, чи лише на вимогу вихователя. Проте, на нашу думку, компоненти пізнавальної активності дітей дошкільного віку, окреслені дослідницею, доцільно вважати показниками досліджуваної якості. Визначення ж загально прийнятних критеріїв в дослідженні вченої нами не було знайдено.

В контексті нашої експериментально-педагогічної діяльності важливим є дослідження І. Товкач [12], яка визначає такі критерії та показники (в межах критеріїв) розвитку пізнавальної активності в дітей старшого дошкільного віку в процесі їх мовленнєвої діяльності: емоційно-мотиваційний; процесуально-операційний (змістовий); контроль-оцінний (результативний).

Під емоційно-мотиваційним критерієм розвитку пізнавальної активності дослідниця розуміє зовнішнє вираження емоцій дитини (захоплення-байдужість тощо), її мотиви, пізнавальні потреби, інтерес до пропонованої діяльності. При цьому показниками означеного критерію визначаються особливості включення дитини у виконання завдань: а) одразу із захопленням; б) сумнівається, гальмує, не одразу розпочинає роботу; в) пасивна, довго не розпочинає, чи зовсім не виконує завдання тощо.

Сутність процесуально-операційного (змістового) критерію, на думку вченої, полягає в тому, як саме дитина захоплена діяльністю. Показниками цього критерію є наступні: а) дитина зосереджена під час виконання завдання чи відповіді; б) іноді відволікається; в) часто відволікається, не зібрана тощо.

До контрольно-оцінного (результативного) критерію І. Товкач [12] включає ставлення дитини до складності виконання запропонованого дорослим завдання. Показниками цього критерію визначає такі: а) дитина уважно, впевнено та самостійно розв'язує завдання; б) звертається за допомогою, поясненням до дорослого; в) неухважна, підглядає в сусіда, наслідує іншого (дорослого чи дитину) чи зовсім припиняє діяльність тощо.

Важливими для нашої експериментальної діяльності є дослідження М. Федорової [26], в якому визначається зміст і структура пізнавальної активності молодших школярів, та умовно виділяються три її основні компоненти, та відповідно, критерії розвитку означеної якості: емоційно-мотиваційний, когнітивний і діяльнісний.

Емоційно-мотиваційний критерій пізнавальної активності включає, на думку вченої, позитивне ставлення до освітнього закладу, педагогів, однолітків; сформованість пізнавальних інтересів; потреби в розумовій діяльності; прагнення здобувати нові знання, уміння й навички, застосовувати й вдосконалювати власні потенційні можливості, інтелектуальні здібності; розвиненість почуття обов'язку та відповідальності.

В означений критерій дослідниця також включає соціальні мотиви (самоствердження, самовдосконалення); вузькоособисті мотиви (благополуччя, авторитетність, наприклад, мотив «хочу отримувати хороші оцінки»; пізнавальні мотиви, пов'язані з інтересом до процесу й змісту навчальної діяльності.

Когнітивний критерій пізнавальної активності дітей, на думку дослідниці, включає знання про себе самих, усвідомлення власної позиції в колективі однолітків, знання про важливість та особливості оперування абстрактними поняттями, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між об'єктами, процесами тощо.

М. Федорова [26] констатує, що діяльнісний критерій пізнавальної активності передбачає оволодіння дітьми уміннями ставити мету діяльності, організувати її та здійснювати, адекватно оцінювати результат, виявляти самостійність в освітній діяльності, навички самоконтролю тощо.

О. Брежнева, К. Щербакова [11] на засадах визначення сутності пізнавальної активності в процесі математичного розвитку дітей дошкільного віку виділяють такі її критерії: емоційний, змістовний, вольовий. При цьому емоційний критерій дозволяє виявляти характер інтересів

дітей, їх емоційні реакції на математичні ситуації, на предмет математики в цілому. Змістовний критерій спрямований на виявлення якості математичних знань, умінь, навичок. Вольовий критерій дозволяє констатувати рівень і характер розвитку вольових якостей, які сприяють формуванню умінь навчальної діяльності, а це, в свою чергу, впливає на активність дітей у засвоєнні знань.

У дослідженні О. Брежнєвої [4] рівень розвитку пізнавальної активності дітей дошкільного віку характеризується такими показниками:

1) вміння вирішувати пізнавальне завдання без допомоги дорослого з опорою на вербальну інструкцію або наочну схему;

2) вміння будувати власні міркування щодо встановлення відповідності дій з предметами або їх наочними образами із сутністю певного кола понять;

3) вміння добирати аргументи й доводити правильність власного рішення;

4) вміння дитини відтворювати свої дії стосовно усвідомлення змісту певних понять;

5) вміння правильно використовувати операції аналізу і синтезу;

6) вміння узагальнювати поняття;

7) вміння визначати суттєві ознаки предметів чи явищ тощо.

І. Литвиненко [14] визначає такі показники стану пізнавальної активності дітей на етапі дошкільного дитинства:

1) засвоєння знань, умінь, навичок, способів пізнавальної діяльності;

2) орієнтація на суттєві ознаки предметів, об'єктів, явищ;

3) внутрішня потреба новизни;

4) інтерес до різних форм навчальної діяльності;

5) навички адекватної самооцінки процесу й результату власної діяльності;

6) самостійність у виконанні певних завдань та здійсненні різних видів діяльності.

Для визначення в нашому дослідженні показників розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку, окрім вивчення ряду вказаних вище досліджень, було проаналізовано зміст Державного стандарту дошкільної освіти (2021 р.) [2].

Результату аналізу означеного нормативного документу дозволили дійти висновку про актуальність, доцільність формування пізнавальної

активності в межах освітнього напрямку «Дитина в природному довкіллі». В змісті цього напрямку виділено компоненти, які, на нашу думку, можна визначити в якості показників розвитку досліджуваної якості.

Емоційно-мотиваційний критерій: дитина *виявляє інтерес* до пізнання природи рідного краю, близького оточення, своєї держави України; *цікавиться* об'єктами та явищами планети Земля й видимих об'єктів Космосу; *емоційно реагує* на природне довкілля; *демонструє повагу* до різних форм життя; *позитивно відноситься* до ситуацій взаємодії з різними об'єктами природи; *виявляє інтерес* до діяльності, що забезпечує пізнання природи й формування навичок доцільної поведінки.

Дитина *мотивована* на цінності сталого розвитку (дружні стосунки між людьми, раціональне використання природних ресурсів тощо). *Виявляє небайдужість* до природоохоронної діяльності дорослих, бажання брати участь у проведенні заходів, спрямованих на підтримку цінностей сталого розвитку. *Виявляє дружнє ставлення* до близьких і знайомих, що проявляється в дотриманні мовленнєвого етикету, наданні допомоги тим, хто її потребує, тощо.

Когнітивно-діяльнісний критерій: дитина *демонструє доцільну поведінку* в різних життєвих ситуаціях, що формується в просторі пізнавальної, дослідницької, трудової, ігрової діяльності; *виявляє готовність до діяльності*, що забезпечує пізнання природи й формування навичок доцільної поведінки; *виявляє здатність спостерігати* за природними об'єктами та явищами; *спроможна класифікувати та групувати* природні об'єкти; *здатна самостійно чи з незначною допомогою дорослого проводити нескладні дослідження* з пізнання властивостей об'єктів природи; *спроможна спостерігати за явищами природи та помічати зміни в її стані*; *демонструє дотримання правил природодоцільної поведінки*, навички бережливого ставлення до ресурсів; *відгукується на пропозиції дорослого зберігати й покращувати природне довкілля чи надавати допомогу живим об'єктам природи*; *демонструє розвиненість ефективно сформованих звичок соціальної поведінки*, економного споживання ресурсів та збереження природи; *свідомо обирає* сталий спосіб власного життя, дії, спрямовані на зміцнення власного здоров'я.

Таким чином, відповідно до мети та завдань нашого дослідження, результатів аналізу вищезначених наукових робіт, визначених нами структурних компонентів пізнавальної активності дітей старшого

дошкільного віку (емоційно-мотиваційного, когнітивно-діяльнісного й особистісно-вольового) було окреслено критерії розвитку пізнавальної активності дітей, основууючись на тому, що її рівень визначається сформованістю її компонентів. Ми намагалися, щоб критерії розвитку пізнавальної активності відображали її змістові й структурні характеристики, певну складність, інтегративність, соціальну зумовленість, відповідність сучасним світовим, європейським, вітчизняним цінностям науки та практики дошкільної освіти.

Відповідно до критеріїв розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку нами було визначено показники розвитку означеної активності:

– емоційно-мотиваційний критерій з показниками: емоційні прояви в процесі засвоєння досвіду в межах освітнього напрямку Державного стандарту дошкільної освіти (2021 р.) «Дитина в природному довкіллі» та мотиви засвоєння означеного досвіду (дитина *виявляє інтерес* до пізнання природи планети Земля, зокрема природи рідного краю; *цікавиться* об'єктами та явищами планети Земля й видимих об'єктів Космосу; *емоційно реагує* на процес пізнання природного довкілля; *демонструє допитливість у засвоєнні інформації* про різні форми життя; позитивно відноситься до ситуацій взаємодії з різними об'єктами природи; *виявляє інтерес* до діяльності, що забезпечує пізнання природи й формування навичок доцільної поведінки в природному довкіллі; *мотивована* на цінності сталого розвитку (виявляє відповідальність, винахідливість, завзяття, ентузіазм стосовно раціонального використання природних ресурсів тощо); на набування досвіду взаємодії з природними об'єктами, на пізнання їх змістового наповнення, якісних характеристик; *виявляє небайдужість*, до природоохоронної діяльності дорослих, *завзяття, ентузіазм* у проведенні заходів, спрямованих на підтримку охорони природи тощо);

– когнітивно-діяльнісний критерій з показниками: знання, уміння, навички, що зумовлюють ефективність процесу й результату різних видів діяльності (пізнавальної, дослідницької, трудової, ігрової тощо) в межах освітнього напрямку «Дитина в природному довкіллі» (дитина в процесі пізнання природи й формування навичок доцільної поведінки в природному довкіллі; збереження ресурсів планети, зберігання й покращення природного довкілля, надавання допомоги

живим об'єктам природи; економного споживання природних ресурсів; природоохоронної діяльності у взаємодії з дорослими демонструє вміння: самостійно формулювати пізнавальну мету; складати план, обирати засоби, способи діяльності, що зумовлюють ефективне досягнення визначеної мети; досягати результату діяльності й перевіряти та адекватно оцінювати якість її реалізації; мобілізуватися на подолання труднощів, що виникають у процесі діяльності; продукувати оригінальні ідеї, реалізувати творчі задуми; покладатися на власний досвід, приймати самостійні відповідальні рішення; визнавати власні помилки та їх виправляти; здійснювати дослідницьку, пошукову діяльність тощо);

– особистісно-вольовий критерій, про який свідчить сформованість особистісно-вольових якостей дітей (дитина виявляє особистісно-вольові якості – мужність, наполегливість, рішучість, самостійність, терпіння, самовладання, цілеспрямованість, витримку, ініціативність, сміливість, енергійність тощо) в набуванні досвіду в межах освітнього напрямку Державного стандарту дошкільної освіти (2021 р.) «Дитина в природному довіллі».

4. Висновки

В дослідженні визначається важливість етапу дошкільного дитинства як унікального періоду розвитку особистості. Окреслюється значення формування пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку як важливої якості особистості, що є обов'язковою умовою ефективного становлення життєво важливих компетентностей кожної дитини, окреслених Державним стандартом дошкільної освіти (2021 р.). Розроблено мету дослідження та його завдання, що зумовлює логіку структури подання результатів дослідницької діяльності.

Визначено методологічні, теоретико-методичні засади досліджуваної проблеми. Схарактеризовано підходи до уточнення сутності важливих понять дослідження «активність», «пізнавальна активність» та його основоположного поняття «пізнавальна активність дітей дошкільного віку». Розкрито кореляцію між основним поняттям «пізнавальна активність дітей дошкільного віку» та такими категоріями як «пізнавальна потреба», «цікавість», «допитливість», «пізнавальний інтерес» тощо.

Окреслено зміст ряду досліджень, в яких висвітлюються певні аспекти проблеми формування пізнавальної активності в дітей дошкільного віку. Основним засобом ефективного формування досліджуваної якості в умовах освітнього процесу закладу дошкільної освіти визначено традиційні та новітні медіа, новітні освітні технології, зокрема імерсивну технологію доповненої (Augmented Reality, AR) та віртуальної реальності (Virtual Reality, VR).

На засадах аналізу змісту Державного стандарту дошкільної освіти (2021 р.) визначено актуальність, доцільність формування пізнавальної активності в межах освітнього напрямку «Дитина в природному довкіллі». Відповідно до мети та завдань нашого дослідження, результатів аналізу ряду наукових робіт, визначених нами структурних компонентів пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку (емоційно-мотиваційного, когнітивно-діяльнісного й особистісно-вольового) було окреслено критерії розвитку пізнавальної активності дітей.

Відповідно до критеріїв розвитку пізнавальної активності визначено показники розвитку означеної активності:

- емоційно-мотиваційний критерій з показниками: емоційні прояви в процесі засвоєння досвіду в межах освітнього напрямку Державного стандарту дошкільної освіти (2021 р.) «Дитина в природному довкіллі» та мотиви засвоєння означеного досвіду;

- когнітивно-діяльнісний критерій з показниками: знання, уміння, навички, що зумовлюють ефективність процесу й результату різних видів діяльності (пізнавальної, дослідницької, трудової, ігрової тощо) в межах освітнього напрямку «Дитина в природному довкіллі»;

- особистісно-вольовий критерій, про який свідчить сформованість особистісно-вольових якостей дітей (мужність, наполегливість, рішучість, самостійність, терпіння, самовладання, цілеспрямованість, витримку, ініціативність, сміливість, енергійність тощо) в набуванні досвіду в межах освітнього напрямку Державного стандарту дошкільної освіти (2021 р.) «Дитина в природному довкіллі». Подальших наукових розвідок потребує дослідження стану сформованості досліджуваної якості та подальшого її вдосконалення в процесі експериментально-педагогічної діяльності.

Список літератури:

1. Ковбасенко Ю.І. Антична література : навч. посіб. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2014. 255 с.
2. Про затвердження Базового компонента дошкільної освіти (Державного стандарту дошкільної освіти) нова редакція : наказ Міністерства освіти і науки України № 33 від 12.01.2021. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf (дата звернення: 23.03.2022).
3. Богуш А.М. Методологія пізнавальної діяльності – підґрунтя формування у дітей оцінно-контрольних дій. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського*. 2020. № 1 (130). С. 120–128.
4. Брежнева О.Г. Формування пізнавальної активності у старших дошкільників. *Дошкільне виховання*. 2015. № 2. С. 12–14.
5. Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ : метод. посіб. / заг. ред. Н. Гавриш. Харків : Мадрид, 2015. 220 с.
6. Волинець К.І., Волинець Ю.О. Формування творчої самостійності у дітей старшого дошкільного віку в процесі пізнавальної діяльності. *Дошкільна освіта в контексті ідей Нової української школи* / за заг. ред.: Г.В. Беленької, В.І. Бондар, І.М. Шоробури. Хмельницький : Мельник А.А., 2020. С. 59–68.
7. Гризик Т. Методологічні основи пізнавального розвитку дітей. *Дошкільне виховання*. 1998. № 10. С. 22.
8. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2012. 424 с.
9. Енциклопедія освіти / за ред. В.Г. Кременя. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
10. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред. Л.М. Проколієнко. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.
11. Щербакова К.Й., Брежнева О.Г. Підготовка майбутніх вихователів до формування пізнавальної активності у дітей старшого дошкільного віку : навч. посіб. Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2012. 199 с.
12. Товкач І.Є. Індивідуальні особливості пізнавальної активності старших дошкільників : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2017.
13. Ладивір С. Пізнавальна активність старших дошкільнят: індивідуальні особливості. *Дошкільне виховання*. 2006. № 11. С. 3–6.
14. Литвиненко І.С. Формування пізнавальної активності як засіб розвитку індивідуальності дошкільників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2002. 19 с.
15. Лозова В.І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів. Харків : ОВС, 2000. 164 с.
16. Маркіна Л.Л. Конспект лекцій з дисципліни «Педагогіка та психологія вищої школи». Дніпро : ДДУВС, 2016. 70 с.
17. Мухацька Б. Стимулювання пізнавальної активності дітей у дитячому садку: автореф. дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.08. Київ, 2001. 41 с.
18. Педагогічний словник / Академія педагогічних наук України, Ін-т педагогіки ; за ред. М.Д. Ярмаченка. Київ : Педагогічна думка, 2001. 516 с.

19. Проколієнко Л.М. Формування допитливості у дітей дошкільного віку. Київ : Рад. шк., 1979. 88 с.
20. Проскура Е.В. Розвиток пізнавальних здібностей дошкільника : навч. посіб. Київ : Рад. шк., 1985. 128 с.
21. Психологічний словник / за ред. Н.А. Побірченко. Київ. 2007. С. 336.
22. Рассел Б. Людське пізнання. Його сфера та межі. *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення)* : навч. посіб. / за ред. Л. Губерського. Київ : Знання, 2009. С. 321–333.
23. Сучасна українська філософія: традиції, тенденції, інновації : збірник наукових праць / відп. ред.: А.С. Конверський, Л.О. Шашкова. Київ : Київський університет, 2011. 303 с.
24. Ткачук Т.А. Розвиток пізнавальної активності дітей дошкільного віку у спілкуванні з вихователем : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 23 с.
25. Ульяніна Т.В. Розвиток пізнавальних здібностей дітей старшого дошкільного віку засобами ігрових психотехнік : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2006. 24 с.
26. Федорова М.А. Пізнавальна активність як складова формування моральних цінностей в учнів початкових класів. *Нові технології навчання*. 2011. № 69. С. 116–120.
27. Філософський енциклопедичний словник / ред. В. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
28. Вільчинський Ю.М., Северин-Мрачковська Л.В., Гасвська О.Б. Філософія : посібник. Київ : КНЕУ, 2019. 378 с.
29. Шапар В.Б. Сучасний плумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

References:

1. Kovbasenko Yu.I. (2014) *Antychna literatura: navch. posib.* [Ancient literature]. Kyiv: Kyivskiy universytet imeni Bohdana Hrinchenka. (in Ukrainian)
2. Pro zatverdzhennia Bazovoho komponenta doshkilnoi osvity (Derzhavnoho standartu doshkilnoi osvity) nova redaktsiia [On the approval of the Basic Component of Preschool Education (State Standard of Preschool Education) new edition]: nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy № 33 vid 12.01.2021. Available at: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf (accessed March 23, 2022). (in Ukrainian)
3. Bohush A.M. (2020) Metodolohiia piznavalnoi diialnosti – pidgruntia formuvannia u ditei otsinno-kontrolnykh dii [The methodology of cognitive activity is the basis for the formation of assessment and control actions in children]. *Naukovyi visnyk Pivdenoukrajinskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni K.D. Ushynskoho*, no. 1(130), pp. 120–128. (in Ukrainian)
4. Brezhnieva O.H. (2015) Formuvannia piznavalnoi aktyvnosti u starshykh doshkilnykiv [Formation of cognitive activity in older preschoolers]. *Doshkilne vykhovannia*, no. 2, pp. 12–14. (in Ukrainian)

5. Havrysh N. (ed.) (2015) *Vykhovuiemo bazovi yakosti osobystosti starshoho doshkilnyka v umovakh DNZ: metod. posib.* [We bring up the basic personality qualities of an older preschooler in the conditions of a preschool: method. manual]. Kharkiv: Madryd. (in Ukrainian)
6. Volynets K.I., & Volynets Yu.O. (2020) Formuvannia tvorchoi samostiinosti u ditei starshoho doshkilnoho viku v protsesi piznavalnoi diialnosti [Formation of creative independence in children of older preschool age in the process of cognitive activity]. In H.V. Bieliienkoi, V.I. Bondar, I.M. Shorobury (Eds.). *Doshkilna osvita v konteksti idei Novoi ukrainskoi shkoly.* Khmelnytskyi. (in Ukrainian)
7. Hryzyk T. (1998) Metodolohichni osnovy piznavalnoho rozvytku ditei [Methodological foundations of children's cognitive development]. *Doshkilne vykhovannia*, no. 10, p. 22. (in Ukrainian)
8. Dutkevych T.V. (2012) *Dytiacha psykholohiia: navch. posib.* [Children's psychology: teaching. manual]. Kyiv: TsUL. (in Ukrainian)
9. Kremen V.H. (ed.) (2008) *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of education]. Kyiv: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
10. Kostiuk H.S., & Prkoliienko L.M. (ed.) (1989) *Navchalno-vykhovnyi protses i psykhichni rozvytok osobystosti* [Educational process and mental development of personality]. Kyiv: Rad. shk. (in Ukrainian)
11. Shcherbakova K.I., & Brezhnieva O.H. (2012) *Pidhotovka maibutnikh vykhovateliv do formuvannia piznavalnoi aktyvnosti u ditei starshoho doshkilnoho viku: navch. posib* [Preparation of future educators for the formation of cognitive activity in children of older preschool age: training. manual]. Donetsk: LANDON-XXI. (in Ukrainian)
12. Tovkach I.Ye. (2017) *Indyvidualni osoblyvosti piznavalnoi aktyvnosti starshykh doshkilnykiv* [Individual features of cognitive activity of older preschoolers]: dys. ... kand. psykol. nauk: 19.00.07. Kyiv. (in Ukrainian)
13. Ladyvir S. (2006) Piznavalna aktyvnist starshykh doshkilniat: indyvidualni osoblyvosti [Cognitive activity of older preschoolers: individual characteristics]. *Doshkilne vykhovannia*, no. 11, pp. 3–6. (in Ukrainian)
14. Lytvynenko I.S. (2002) *Formuvannia piznavalnoi aktyvnosti yak zasib rozvytku indyvidualnosti doshkilnykiv* [The formation of cognitive activity as a means of developing the individuality of preschoolers]: avtoref. dys. ... kand. psykol. nauk: 19.00.07. Odesa. (in Ukrainian)
15. Lozova V.I. (2000) *Tsilisnyi pidkhid do formuvannia piznavalnoi aktyvnosti shkoliariv* [A comprehensive approach to the formation of cognitive activity of schoolchildren]. Kharkiv: OVS. (in Ukrainian)
16. Markina L.L. (2016) *Konspekt leksii z dystsypliny "Pedahohika ta psykholohiia vyshchoi shkoly"* [Synopsis of lectures on the discipline "Pedagogy and psychology of higher education"]. Dnipro: DDUVS. (in Ukrainian)
17. Mukhatska B. (2001) *Stymuliuvannia piznavalnoi aktyvnosti ditei u dytiachomu sadku* [Stimulation of children's cognitive activity in kindergarten]: avtoref. dys. ... d-ra. ped. nauk: 13.00.08. Kyiv. (in Ukrainian)
18. Yarmachenko M.D. (ed.) (2001) *Pedahohichniy slovnyk* [Pedagogical dictionary]. Kyiv: Pedahohichna dumka. (in Ukrainian)

19. Prokoliienko L.M. (1979) *Formuvannia dopytylvosti u ditei doshkilnoho viku* [Formation of curiosity in preschool children]. Kyiv: Rad. shk. (in Ukrainian).
20. Proskura E.V. (1985) *Rozvytok piznavalnykh zdibnosti doshkilnyka: navch. posib.* [Development of cognitive abilities of a preschooler: teaching. manual]. Kyiv: Rad. shk. (in Ukrainian)
21. Pobirchenko N.A. (ed.) (2007) *Psykhologichnyi slovnyk* [Psychological dictionary]. Kyiv: Naukovyi svit. (in Ukrainian)
22. Rassel B. (2009) *Liudske piznannia. Yoho sfera ta mezhi* [Human cognition. Its scope and limits]. In L. Huberskyi (Ed). *Filosofia: khrestomatiia (vid vytokiv do sohodennia)*. Kyiv: Znannia. (in Ukrainian)
23. Konverskyi A. Ye., & Shashkova L.O. (eds) (2011). *Suchasna ukrainska filozofia: tradytsii, tendentsii, innovatsii* [Modern Ukrainian philosophy: traditions, trends, innovations]. Kyiv: Kyivskyi universytet. (in Ukrainian)
24. Tkachuk T.A. (2004) *Rozvytok piznavalnoi aktyvnosti ditei doshkilnoho viku u spilkuvani z vykhovatelem* [Development of cognitive activity of preschool children in communication with the teacher]: avtoref. dys. ... kand. psykol. nauk: 19.00.07. Kyiv. (in Ukrainian)
25. Ulkina T.V. (2006) *Rozvytok piznavalnykh zdibnosti ditei starshoho doshkilnoho viku zasobamy ihrovykh psykhotehnik* [Development of cognitive abilities of older preschool children by means of game psychotechniques]: avtoref. dys. ... kand. psykol. nauk: 19.00.07. Kyiv. (in Ukrainian)
26. Fedorova M.A. (2011) *Piznavalna aktyvnist yak skladova formuvannia moralnykh tsinnosti v uchniv pochatkovykh klasiv* [Cognitive activity as a component of the formation of moral values in primary school students]. *Novi tekhnologii navchannia*, no. 69, pp. 116–120. (in Ukrainian)
27. Shynkaruk V.I. (ed) (2022) *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Abrys. (in Ukrainian)
28. Vilchynskyi Yu.M., Severyn-Mrachkovska L.V., & Haievska O.B. (2019) *Filosofia: posibnyk* [Philosophy: a guide]. Kyiv: KNEU, 378 p. (in Ukrainian)
29. Shapar V.B. (2007) *Suchasnyi tumachnyi psykhologichnyi slovnyk* [Modern explanatory psychological dictionary]. Kharkiv: Prapor. (in Ukrainian)